

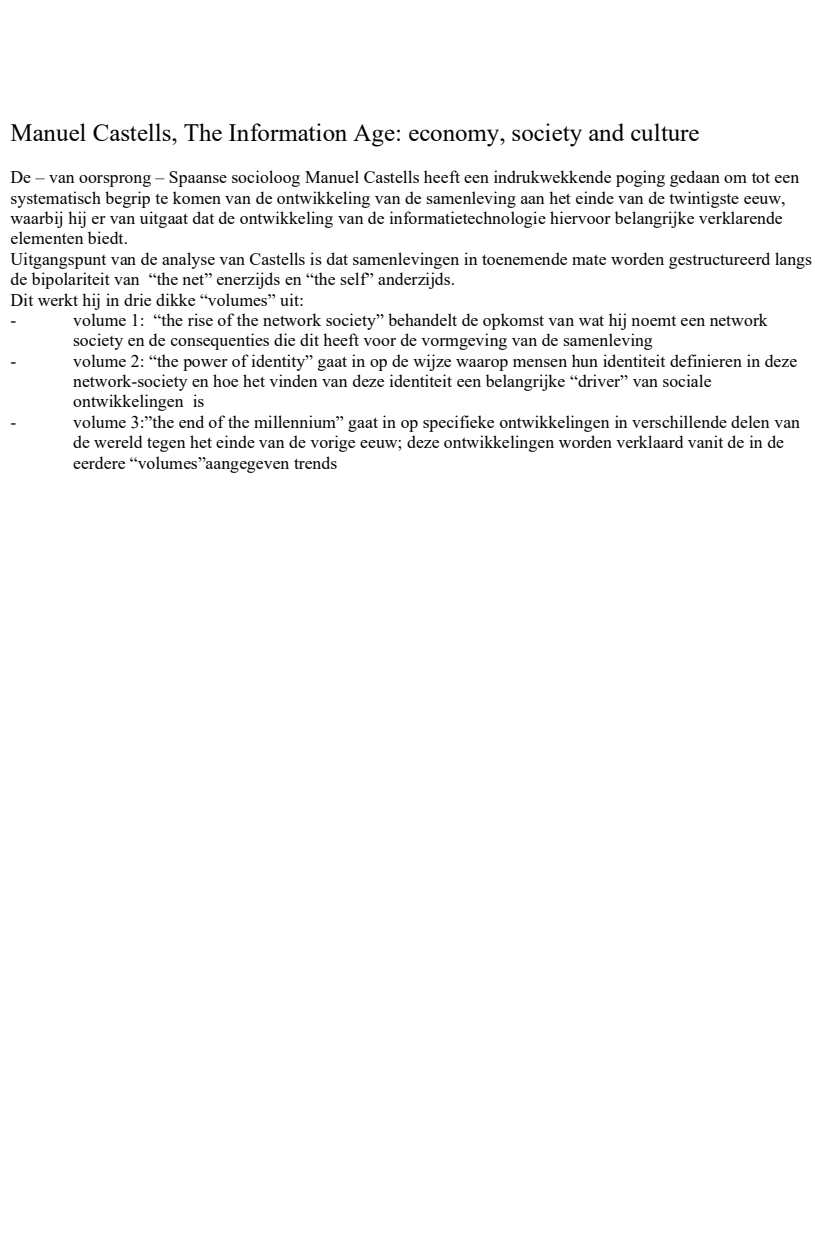
Manuel Castells, The Information Age: economy, society and culture

De – van oorsprong – Spaanse socioloog Manuel Castells heeft een indrukwekkende poging gedaan om tot een systematisch begrip te komen van de ontwikkeling van de samenleving aan het einde van de twintigste eeuw, waarbij hij er van uitgaat dat de ontwikkeling van de informatietechnologie hiervoor belangrijke verklarende elementen biedt.

Uitgangspunt van de analyse van Castells is dat samenlevingen in toenemende mate worden gestructureerd langs de bipolariteit van “the net” enerzijds en “the self” anderzijds.

Dit werkt hij in drie dikke “volumes” uit:

- volume 1: “the rise of the network society” behandelt de opkomst van wat hij noemt een network society en de consequenties die dit heeft voor de vormgeving van de samenleving
- volume 2: “the power of identity” gaat in op de wijze waarop mensen hun identiteit definiëren in deze network-society en hoe het vinden van deze identiteit een belangrijke “driver” van sociale ontwikkelingen is
- volume 3: “the end of the millennium” gaat in op specifieke ontwikkelingen in verschillende delen van de wereld tegen het einde van de vorige eeuw; deze ontwikkelingen worden verklaard vanuit de in de eerdere “volumes” aangegeven trends

Volume 1: The rise of the network society

In de proloog van dit boek werkt Castells de grote lijnen van zijn verhaal uit: “The net and the self” De huidige tijd wordt gekenmerkt door enerzijds een technologische revolutie die wordt gevoerd door de ontwikkeling van de informatietechnologie. Deze technologische revolutie herschept de materiele basis van onze samenleving op mondiale schaal. Economieën zijn wereldwijd steeds meer afhankelijk van elkaar geworden, waardoor oude vormen van kapitalisme worden ingehaald en vervangen door een nieuwe vorm waarbij individuen, regio’s, of zelfs hele landen kunnen worden aangesloten, of afgesloten van de globale netwerken, afhankelijk van hun relevantie. Tegelijk wordt hierdoor een enorme productieve kracht ontwikkeld, omdat globaal steeds de beste krachten aaneengesloten kunnen worden. Tegelijk blijven er “blackholes” van ellende en misere, voor die landen, regio’s en zelfs wijken of individuen die niet “aangesloten” zijn.. Dit resulteert in politieke systemen die in hoge mate hun legitimiteit gaan verliezen, daar ze immers van geen betekenis meer zijn in deze ontwikkelingen op wereldschaal. Dit creëert ruimte voor “single issue” bewegingen en andere gefragmenteerde sociale bewegingen, die kunnen opkomen rondom een plotseling opflakkerende ontwikkeling, of media-symbool. Tegelijk echter creëert deze ontwikkeling ook de basis voor een zoektocht van velen naar een nieuwe identiteit. Iedereen wil ergens bijhoren en als de “traditionele” patronen van integratie vervallen, moet er dus naar andere mogelijkheden worden gezocht. Dit is wat Castells in zijn boek beoogt uit te werken.

De theoretische basis van zijn werk is daarbij het volgende:

Uitgangspunt voor Castells is dat samenlevingen zijn georganiseerd rond historisch gedefinieerde relaties tussen:

- Productie: de activiteit van mensen om zich materie, of natuur toe te eigenen, en/of te transformeren;
- Ervaring: de actie van mensen op hen zelf, die wordt bepaald door de interactie tussen hun biologische en culturele identiteiten enerzijds en hun sociale en natuurlijke omgeving anderzijds;
- Macht: de relatie tussen menselijke subjecten met elkaar waarbij op basis van productie en/of ervaring sommigen hun wil opleggen aan anderen.

Daarbij is het de “mode of production”, dat wil zeggen de productiemiddelen en dus de technologie die bepaalt op welke en dus ten gunste van wie de toeigening plaatsvindt en die daarmee dus bepaalt wie profiteert van het in het kader van productie gerealiseerde surplus.

Zo is de rationaliteit van het kapitalisme om het gerealiseerde surplus te benutten voor winstmaximalisatie, terwijl in wat Castells noemt het “statisme” (van de Sowjet Unie en andere totalitaire regimes) het surplus wordt benut voor een machtsmaximalisatie.

Door de ontwikkeling van de informatietechnologie is ontstaan wat Castells noemt het “informationalisme” hetgeen na de crisis van het Keynesianisme in de jaren ’70 heeft geleid tot een geheel nieuwe vorm van kapitalisme, dat was gebaseerd op een viertal structurele hervormingen die door het informationalisme mogelijk werden en globaal konden worden afgedwongen:

- een verdere verdieping van de kapitalistische logica van winst-maximalisatie
- verhoging van de productiviteit van zowel kapitaal als arbeid, doordat deze op globale schaal beter en efficiënter konden worden ingezet
- globalisering van de productie
- staatssteun voor versterking van de “competitiveness” van bedrijven en in meer algemene zin van economieën.

Tegenover deze ontwikkeling van de economie (de “onderbouw” dus) moet het individu een nieuwe positie innemen. Hij doet dit door vooral aan zijn identiteit “te werken” Met een citaat van Allain Touraine (“it is the defense of the subject in its personality and in its culture against the logic of apparatuses and of markets that replaces the idea of class struggle”) komt Castells tot de conclusie dat “when the net switches off the self, the self, individually, or collectively constructs its meaning, without global, instrumental reference: the process of disconnection then becomes reciprocal (p. 25).

Chapter 1: the IT-revolution

Het verschil tussen de IT-revolutie en vorige industriële revoluties is niet dat informatie, of kennis centraal staat. De kennis met betrekking tot elementaire processen rond warmte, stoom, druk en beweging maakte immers de stoommachine mogelijk. Essentieel nu is dat kennis en informatie worden gebruikt voor het maken van informatie-verwerkende hulpmiddelen. Karakteristiek is dus de onmiddellijke toepassing van de technologie ten behoeve van de technologie die zij zelf creëert en via de netwerken die zij zelf heeft ontwikkeld.

Om van deze potentie goed gebruik te kunnen maken dienen organisaties zich voortdurend opnieuw uit te vinden en hun processen te vernieuwen. Castells toont dit door een vergelijking van de wijze waarop de oude IT-elite in de buurt van Boston terrein verloor aan Silicon Valley, waar bedrijven sneller ontstonden, veranderden, of kapot gingen.

Dit leidt Castells tot het formuleren van het Informatie Technologie paradigma, dat volgens hem de volgende kenmerken heeft:

- het gaat om technologieën die iets doen met informatie
- de nieuwe technologieën verbreiden zich tot in alle haarvaten en processen van onze individuele en collectieve existentie, omdat informatieverwerking nu eenmaal een integraal onderdeel is van alle menselijke activiteit
- alle systemen en relaties die IT gebruiken, erkennen de logica van het netwerk: ze zijn een deel van een groter geheel: verkrijgen grondstof van anderen en geven hun materiaal weer door aan andere onderdelen van het netwerk
- de processen, organisaties en instituties kennen een hoge mate van flexibiliteit doordat het mogelijk is voortdurend de componenten van deze processen, organisaties en instituties te veranderen
- de convergentie van specifieke technologieën in een in hoge mate geïntegreerd systeem, waarin oude onderscheiden technologieën eigenlijk nauwelijks meer afzonderlijk te onderscheiden zijn.

Castells haalt in dit verband de “first law of Kranzberg” aan: “technology is neither good, nor bad, nor neutral”, (p.25) maar voegt hij hier aan toe: de wijze waarop deze technologie binnendringt in het geheel van sociale acties van mensen, is niet een kwestie van noodlot, maar is iets dat onderzocht kan worden. Dat is precies wat hij in de volgende hoofdstukken beoogt.

Chapter 2: The informational economy and the process of globalization

De producten van de nieuwe Informatie Technologie zijn informatie verwerkende hulpmiddelen en informatieverwerking als zodanig. De IT draagt in belangrijke mate bij aan verhoging van de productiviteit, zoals - volgens Solow – de productiviteit niet afhankelijk is van de factor arbeid, of de factor kapitaal, maar van een “residual” factor, te weten de technologie. Echter: een technologische verandering resulteert niet vanzelf in productiviteitsgroei. Daarvoor is nodig de toepassing in een breed scala van institutionele en historische trajecten. Maar dit is eigenlijk wat Schumpeter ook al formuleerde. Daar komt bij dat statistische bewijzen, die technologische veranderingen koppelen aan verhoging van de productiviteit ontbreken. Dat laat ruimte voor drie mogelijke conclusies:

- ofwel die correlatie is er eenvoudig niet
- ofwel die correlatie blijft verborgen doordat er zeer grote “time-lags” zijn
- ofwel de productiviteitsgroei blijft verborgen achter doordat ze “opgaat” in steeds verder expanderende kringen.

Castells komt niet tot een keuze uit deze drie, maar belicht verder de ontwikkeling van de IT-revolutie. Hij ziet de jaren '70 als tegelijk het moment van geboorte van de IT en van een waterscheiding in de ontwikkeling van het kapitalisme. De crisis waarvoor het kapitalisme in die jaren stond was die van de daling van de winstgevendheid en dus van de winsten. Om dit probleem op te lossen zochten ondernemingen hun heil in drie verschillende richtingen:

- vermindering van de kosten van arbeid

- verbreding en vergroting van de afzetmarkten
- versnelling van de inzet en het gebruik van kapitaal.

De nieuw ontluikende informatietechnologie gaf hiervoor de hulpmiddelen. Daarbij was natuurlijk een van de belangrijkste problemen om de vergrote productie, noodzakelijk om de winstgevendheid op peil te houden, te kunnen afzetten. Met andere woorden: het zoeken naar nieuwe markten. Om op wereldschaal nieuwe markten met elkaar in verbinding te kunnen brengen en daarbij landen en bedrijven aan elkaar te verbinden, was het noodzakelijk om te kunnen beschikken over sterk verbeterde communicatiemogelijkheden.

Deze werden geboden door de opkomende informatie-technologie, waarmee Castells concludeert dat de linking pin tussen IT enerzijds en productiviteitsgroei anderzijds ligt in de nieuwe vermogens die door de IT zijn gegeneerd tot concurrentie op wereldschaal.

Interessant in dit verband is dat deze “informational global economy” een betrekkelijk sterke mate van overheidsinterventie vragen. Hij verwijst in dat verband naar het achterblijven van de economie van de VS in de jaren '80 toe aldaar het “laissez-faire” op zijn hoogtepunt was.

Overigens is het verschil tussen de “informationele economie” en de industriële economie niet een verschil in bronnen van productiviteit. Het verschil is juist dat door de inzet van informatieverwerking het volle potentieel van industriële economie kan worden ingezet en benut. De IT maakt een integratie van de economie op wereldschaal mogelijk en maakt het daardoor mogelijk de ficties van de “oude” economie te overbruggen, zoals bijvoorbeeld de fictie van de volkomen informatie over markten, prijzen en producten. Dankzij de IT is – met als meest aansprekende voorbeeld de aandelenhandel – deze informatie steeds real time en overal beschikbaar. Dus: terwijl de informatie economie wel verschillend is van de industriële economie, verzet zij zich niet tegen de logica van de industriële economie.

De informatie economie is een globale economie. Dat betekent dat deze een vermogen heeft om in een eenheid te werken op globale schaal en in “real time”.

Kapitaal wordt op dit moment reeds op globale schaal “gemanaged” en ook arbeid gaat daar waar de vraag naar arbeid is. Echter, hiermee is niet gezegd dat er nu, of in de voorzienbare toekomst, een volkomen open en vrije markt voor arbeid op wereldschaal zal bestaan. In de praktijk is het zo dat terwijl de effecten van de informatie economie zich uitstrekken tot de gehele wereld en geen regio, land, of zelfs individu onberoerd laten, de daadwerkelijke inzet en structuur van deze economie zich uitsluitend tot landen en regio's in proporties die verschillen al naar gelang de positie van het desbetreffende land/regio in de internationale arbeidsverdeling. Grote “blackholes” van onderontwikkeling kunnen bestaan, zelfs temidden van landen, regio's, steden die wel voluit participeren in de informatie economie. Dat komt omdat de structuur van de informatie economie kan worden gekarakteriseerd door een “combination of enduring architecture and variable geometry”.

Hierbinnen is er sprake van een nieuwe verdeling van arbeid met vier verschillende mogelijke posities:

- producenten die een hoge toegevoegde waarde genereren
- producenten die juiste grote hoeveelheden produceren
- producenten van grondstoffen
- overtollige producenten, die maar moeten zien hoe ze met een gedevalueerde vormen van arbeid verder komen.

Deze verschillende posities komen niet overeen met landen. Ze zijn georganiseerd in netwerken en in “flows”. Dit is slecht nieuws en goed nieuws. Slecht, omdat het beeld van armoede en rijkdom op wereldschaal erdoor wordt gecompliceerd. Goed: omdat doordat een en ander voortdurend in beweging is, er ruimte voor verandering is. Acties van overheden en van ondernemingen ‘do make a difference’.

Chapter 3: the network enterprise: the culture, institutions and organizations of the informational economy

De informatie economie laat zes trends zien, waar het gaat om de structuur van het bedrijfsleven:

- een ontwikkeling van “Fordism” naar “post-Fordism”: met andere woorden de ontwikkeling van grote series door lange omsteltijden naar kleine series door korte omsteltijden

- een crisis in de grote ondernemingen: het zijn de kleine ondernemingen die innovatie kunnen genereren
- het “Toyotisme” als de nieuwe management-filosofie, met zelfverantwoordelijke teams en institutionalisering van kwaliteitszorg
- een “multi-directioneel” netwerkmodel: we zijn onderdeel van steeds nieuwe netwerken
- dit wordt aangevuld en gecombineerd met een productiemodel, waarin in hoge mate sprake is van sub-contracteren en licensiering
- een voortdurend zoeken van de kant van grote ondernemingen naar strategische allianties.

Als gevolg hiervan heeft de “corporation” zich ontwikkeld van een verticale bureaucratie naar een sterk horizontale organisatie.

Het is niet zo dat al deze ontwikkelingen direct een gevolg zijn van de ontwikkeling van IT, maar wel is het zo dat de IT dit totaal van organisatorische ontwikkeling mogelijk heeft gemaakt, door snelle informatieuitwisseling tussen verschillende onderdelen van het netwerk (zowel het intra-organisatie, als het extra-organisatie deel) mogelijk te maken. Als voorbeeld kan dienen de ontwikkeling van het fenomeen van strategische allianties tussen grote bedrijven: om deze mogelijk te maken is het eenvoudig nodig om de ontwikkelingen op alle fronten makkelijk en effectief te kunnen monitoren.

Als gevolg hiervan kan eenvoudig worden geconcludeerd dat de “network-enterprise” het succesvolle model in de informatieve economie is als gevolg van het vermogen van deze organisaties om kennis en proces-informatie effectief en efficiënt te “processen”. Met andere woorden: de network-enterprise is het best in staat zich aan te passen aan de variabele geometrie van de globale informatieve economie.

In dit nieuwe organisatorische paradigma van de network-onderneming kunnen de volgende elementen worden onderscheiden:

- business networks
- technologische hulpmiddelen
- concurrentie op wereldschaal
- de positie van de staat

Nieuw in het raamwerk van de informatieve economie, ten opzichte van de industriële economie is dat de basis-eenheid van die economie niet meer een subject is, maar een netwerk. Wat deze netwerken bij elkaar houdt is een nieuwe cultuur, gebaseerd op vele uiteenlopende culturen. Een “multi-faceted, virtual culture” Dat maakt het leven van de managers in deze ondernemingen niet eenvoudiger. Ze zullen moeten leren leven met deze virtuele cultuur. Proberen de codes van deze cultuur vast te pinnen, maakt het netwerk al snel verouderd, omdat daardoor het netwerk te rigide zal gaan worden om goed te passen in de variabele geometrie van het informationalisme.

Chapter 4: the transformation of work and employment: networkers, jobless and fleximers

IT staat niet – zoals vroeger wel werd gedacht – gelijk aan het creëren van werkloosheid. Maar wel gaat de informatieve economie gepaard met een structurele verslechtering van de positie van de factor arbeid. Dit uit zich in de structurele werkloosheid in Europa, de instabiliteit van werkgelegenheid en lage lonen in de VS en de informalisering van arbeid in onderontwikkelde landen. Dit betreft niet alleen de “onderkant” van de arbeidsmarkt, zoals zij die slecht zijn opgeleid. Ook de “core” arbeidskrachten worden hierdoor getroffen, doordat van hen een steeds hogere mate van flexibiliteit van de arbeid wordt verwacht. Nooit zijn arbeiders kwetsbaarder geweest in organisaties omdat zij “lean individuals” zijn geworden die voortdurend hun positie in de netwerken moeten bevechten. In de grond van de zaak gaat het erom dat een fundamenteel proces door de informatieve economie is getriggered, te weten de disaggregatie van arbeid binnen de context van de network-economie

Chapter 5: the culture of real virtuality: the integration of electronic communication, the end of the mass audience and the rise of the interactive networks

In 700 voor Christus vonden de Grieken het alfabet uit: een manier om klanken te rubriceren en op te schrijven. Daarmee werd de mogelijkheid geopend tot het conceptuele debat: gedachten van de een konden worden overgebracht naar de ander. De uitvinding van de boekdrukkunst heeft dit vervolgens sterk bevorderd: het werd mogelijk om gedachten op brede schaal te verspreiden.

Echter: er zat een nadeel aan deze ontwikkeling, nl. vanaf dat moment verkreeg het woord een enorme dominantie boven het “geluid” en boven het “beeld”.

Door de komst van de TV is deze “Gutenberg-melkweg” al in sterke mate in belang gereduceerd. De komst van het nieuwe mediasysteem (Internet) door zijn vermogen om enerzijds de diversiteit van woord, klank en beeld weer terug te brengen en anderzijds om het publiek heel nauwkeurig te “targeten” leidt er inderdaad toe – zoals McLuhan stelde, dat “the message is the medium”.

Door de ontwikkelingen die we nu zien leven we niet in een “global village”, maar in toegesneden “cottages”, op wereldschaal geproduceerd, maar lokaal gedistribueerd.

De Computer Mediated Communication (CMC) die nu ontstaan is, levert de (cosmopolitische) elite een machtig wapen om de eigen sociale cohesie te versterken, door onder andere het gebruik van E-mail. Voor de meerderheid van bevolkingen echter is er een veel meer “patchworked” relatie met de nieuwe media. Immers deze worden niet gedomineerd door educatie en andere nobele doelen, maar vooral door video-on-demand, telegambling en sex-sites. In deze context is het niet de “message is the medium”, maar de “message is the message”. Individueel zijn we aangesloten, of niet en individueel vormen we het “target” als consument. Onder het informationalisme geldt dat de wereld wordt bevolkt door een (klein) aantal “interacter” en een grote massa van “interacted”

Het nieuwe van de “netwerksamenleving” is niet de ontwikkeling van een “virtual reality”: dat is wat kunst en cultuur immers al eeuwen doen: het creëren van een niet werkelijke, maar toch wel bestaande realiteit in boeken, schilderijen, toneel, film etc. De crux is juist dat het omgekeerde gaat ontstaan, nl. “real virtuality”, waarin de realiteit juist volkomen opgaat in virtuele beelden: de wereld van “make believe” Een leuk voorbeeld hiervan is Dan Quale, de voormalige kandidaat vice-president die in het kader van een debat over normen en waarden een publieke reprimande gaf aan “Murphy Browne” een TV-character, gespeeld door de actrice Candice Bergen. Kenmerkend voor de nieuwe systemen van communicatie is de “inclusiveness” en de “comprehensiveness” van alle culturele expressies. Daarom werkt communicatie op één van twee manieren:

- of je verpakt je boodschap op een wijze die past in het multimedia-concept; dan krijg je gecommuniceerd wat je beoogde
- of je doet dat niet en je krijgt geen “audience”.

Door het nieuwe communicatiesysteem transformeren onze begrippen van tijd en plaats: lokale plaatsen worden volledig losgekoppeld van hun historische, culturele en geografische betekenis en worden geïntegreerd in een functioneel netwerk. Dit leidt ertoe dat het “plaats-begrip” wordt tot een “space of flows”, een vervanging van “space of spaces”. Bovendien leidt het ertoe dat de factor tijd wordt uitgewist: het verleden, het heden en de toekomst kunnen worden geprogrammeerd om interacties mee uit te wisselen. Daarom zijn de “space of flows” en “timeless time” de fundamenten van de nieuwe cultuur.

Chapter 6: the space of flows

Ruimte en tijd zijn de fundamentele dimensies van het menselijk leven. In dit hoofdstuk werkt Castells zijn gedachte uit dat de “space of places” die wij kennen als de ruimtelijke vertaling van onze gezamenlijke ervaring zal worden vervangen door een “space of flows”. De bestaande telecommunicatiefaciliteiten maken een complete geografische verspreiding van de operaties van bedrijven mogelijk. Men zou op grond daarvan mogen verwachten dat steden hun belang gaan verliezen. Het tegendeel blijkt echter waar. Londen, New York en Tokio blijven de “hubs” te zijn voor de internationale handel, maar ook andere steden hebben een rol. Volgens Castells, die zich baseert op Saskia Sassen heeft de combinatie van enerzijds de ruimtelijke spreiding van activiteiten en anderzijds de globalisering van de economie als geheel geleid tot een nieuwe strategische rol van de steden, met daarin vier functies:

- een sterk geconcentreerde commando-post voor ondernemingen
- kernlocaties voor financiële en andere gespecialiseerde diensten
- sites voor met name innovatieve productie

- markt voor de afzet van innovatieve producten.

Met andere woorden: de steden zijn “information based value production centres”. Echter, het is wel degelijk waar dat geavanceerde dienstverlening vanuit de steden wordt verspreid: de “back-offices” verdwijnen vanuit de steden naar de regio’s, of zelfs naar derde wereldlanden. Alleen dienstverlening met een (zeer) hoge toegevoegde waarde blijft.

Met andere woorden: het huidige ruimtelijke systeem kenmerkt zich niet door een trend naar concentratie of naar decentralisatie: allebei gebeuren op het zelfde moment. Wat van belang is is niet de plaats, maar de bewegelijkheid van het netwerk. “The global city is not a place but a process”, waarbinnen centra van geavanceerde dienstverlening verbonden zijn binnen één en het zelfde netwerk. De ontwikkeling van telewerk past hier in. Het blijkt in de praktijk niet of nauwelijks te gaan om het vervangen van regulier werk door telewerk, maar om het creëren van aanvullende patronen van werk, die daarmee delen van het leven van mensen gaat invullen.

Ruimte is een uitdrukking van de samenleving. Daarom is het te verwachten dat waar de samenlevingen veranderen als gevolg van de ontwikkeling van netwerken, ook de wijze waarop ruimte wordt gebruikt, verandert. Waar dus nu de samenleving is georganiseerd langs lijnen van de “flows” wordt de nieuwe, dominerende ruimtelijke vorm die van de “space of flows”. Hiervoor bestaan drie materiele “onderbouwingen”:

- het daadwerkelijke elektronische netwerk
- de verschillende hubs en andere knooppunten, die de fysieke locaties vormen, waar het netwerk kan worden benut
- de ruimtelijke organisatie van de dominante elites.

De huidige elites zijn cosmopolitisch, terwijl de “gewone” mensen gewoon “lokaal” georiënteerd zijn. De “space of flows” is gebaseerd op het functioneren van persoonlijke micro-netwerken van de elites die hun belangen hebben geprojecteerd in functionele macro-netwerken. Tot de knooppunten in de “space of flows” kunnen zeer wel golf-courses en restaurants zijn, waar de elites de beslissingen nemen.

De elites bezitten de juiste codes, waardoor zij goed kunnen functioneren in de netwerk-samenleving. Deze codes ontleen zij aan hun begrip van de cultuur die bij de netwerksamenleving hoort. Deze is zodanig specifiek dat de elites niet eens hun toevlucht behoeven te nemen tot forsere methodes om hun voorrechten te beschermen. De “space of flows” raakt overigens niet het gehele domein van het menselijk leven. De meeste mensen blijven immers gewoon in lokale omgevingen leven en zijn daarom “place-based”. Maar omdat de functies en de macht in onze samenleving georganiseerd is in de “space of flows” en deze uiteindelijk het dominerende patroon in de samenleving is, verandert deze betekenis en de dynamiek van de plaatsen.

7. The edge of forever: timeless time

Mensen zijn een belichaming van tijd. Maar dat is van alle wetenschappelijke concepten wel ongeveer het moeilijkste. Volgens Castells is onder het nieuwe IT-paradigma sprake van een transformatie van tijd en is dit één van de fundamentele van de nieuwe samenleving die we zijn binnen gegaan, direct verbonden met het concept van de “space of flows”.

Tijd was van oudsher een lokaal fenomeen, dat zich lineair voltrok en daardoor voorspelbaar was. Dit beeld komt nu echter volledig op zijn kop te staan. Deze transformatie gaat zover dat het verleden, de toekomst en het heden met elkaar worden vermengd tot een “forever universe”, waarbij de mens de technologie gebruikt om te ontsnappen aan de context van zijn bestaan.

Precies als met de “space of flows” is de “timeless time” slechts de dominante vorm van sociale tijdsbesteding en zeker niet de enige. Maar voor de elites is dit wel het bepalende ritme. Niet alleen is er sprake van een 24-uurs handel in aandelen, maar met behulp van opties en derivaten wordt gehandeld in toekomst. Het kapitaal drukt daarmee niet alleen de tijd samen, maar absorbeert de tijd ook.

Wat geldt voor kapitaal geldt ook, zij het in mindere mate, voor arbeid. De moderne “skilled labour” wordt nu geacht in hoge mate zijn eigen tijd te managen en een soort van “just in time labour” te worden. Dit omdat het versnellen van de time to market cruciaal is voor het succes van netwerk-organisaties. Derhalve moet de factor arbeid zich hieraan aanpassen. Volgens Castells leidt een ander tot het vervagen en mogelijk opheffen van de “life-cycle”. Zo is de categorie ouderen een steeds diffuser begrip, dit meer omdat wij met medische

technologie driftig bezig zijn om de dood (uiteindelijk de maatstaf van tijd) uit onze praktijk en uit onze gedachten weg te werken.

De cultuur van “real virtuality” draagt op twee manieren bij aan de transformatie van tijd tot een “timeless time”:

- door het creëren van simultaneïteit: we zien in real time gebeuren wat er elders gebeurt (11 september)
- tijdloosheid: alles kan altijd gebeuren, we kunnen het zien, horen of voelen zonder gebonden te zijn aan specifieke tijdstippen.

Hierdoor ontstaat een cultuur die tegelijk eeuwig en vluchtig is. Er is een direct verband tussen de “space of flows” en de “timeless time”. Omdat tijd ten principale werkt als een disciplinerende factor voor de fysieke locaties heeft het feit dat we steeds meer in “flows” organiseren als consequentie de “timeless time”:

“Between subdued temporalities and evolutionary nature the network society rises on the edge of forever.”

Volume II The Power of Identity

In dit deel van zijn trilogie “The Information Age, Economy, Society and Culture” werkt Castells de concepten van betekenis (“meaning”) en identiteit (“identity”) uit. De hoofdlijnen van zijn redenering zet hij in hoofdstuk I van dit deel uiteen.

Chapter 1: Communal Heavens: identity and meaning in the network society

In dit hoofdstuk onderscheidt Castells drie typen van identiteit:

- legitimerende identiteiten: deze is geïntroduceerd door de dominante instituties in een samenleving teneinde deze dominantie te kunnen rationaliseren en in stand houden
- verzetsidentiteiten (“resistance identities”) welke juist door de onderklassen in de samenleving worden gegeneerd om trends van verzet te ontwikkelen en daarmee het overleven van deze klassen mogelijk te maken
- project-identiteiten: dit zijn nieuwe identiteiten die zijn ontwikkeld door actoren in de samenleving, die daarmee beogen hun posities te herdefiniëren en al doende pogen te komen tot een volledige transformatie van sociale structuren.

De centrale hypothese van Castells in dit deel is dat de ontwikkeling van de netwerksamenleving problematiseert (“calls into question”) het maatschappelijk proces waarbij identiteiten ontstaan. Het neemt in de huidige post-moderne samenleving een andere weg dan we gewend waren in de moderne samenleving: Subjecten, dat wil zeggen identiteiten worden niet langer gevormd op basis van burgerlijke gemeenschappen (“civil societies”) want die bevinden zich juist in een stadium van disintegratie. Identiteiten ontwikkelden zich in de moderne samenleving als “project-identiteiten” op basis van min of meer samenhangende visies op de ontwikkeling van de “civil society” (zoals b.v. in het socialisme). Onder de post-moderne verhoudingen ontwikkelen identiteiten in de samenleving zich eveneens als project-identiteiten, maar dan gevoed door verzet vanuit specifieke groepen, die niet de pretentie hebben een consistente visie op de samenleving te hebben (“communal resistance”): dierenbevrijding, milieu, anti-globalisten.

Vanuit deze hypothese analyseert Castells trends als het religieuze fundamentalisme, het nationalisme, etnische en territoriale identiteit. Zijn conclusie is dat:

- met name culturele groepen (“cultural communes”) de alternatieven bieden waar het gaat om het creëren van “betekenis” in de netwerk-samenleving
- dat etniciteit als zodanig niet een factor is die dergelijke groepen “voedt”, maar dat dit wel degelijk kan gebeuren via onderliggende grondstoffen zoals taal, geografische, of historische overeenkomsten en omgeving.

Religieuze fundamentalisme, cultureel nationalisme en territoriaal gebaseerde groepen zijn voornamelijk te zien als reacties. Reacties op drie fundamentele onzekerheden en bedreigingen die eigenlijk overal worden gezien:

- reactie tegen globalisering, waardoor de autonomie van organisaties, instituties en communicatiesystemen, waaraan mensen gewend zijn, wordt opgeheven
- reactie tegen netwerken en tegen de vergrote flexibiliteit, waardoor grenzen vervagen waar het gaat om lidmaatschap en betrokkenheid van groepen, waardoor sociale verhoudingen en productie-relaties individualiseren en waardoor een de verhoudingen tussen tijd, ruimte en werk instabiel worden
- reactie tegen de crisis in de patriarchale familie, waarmee mensen bij het opgroeien direct sterk in aanraking komen, waar het gaat om de socialisatie, de ontwikkeling van de eigen seksualiteit en de ontwikkeling van de eigen persoonlijkheid.

Daar waar de wereld eigenlijk te “groot” wordt voor mensen om hun eigen positie goed in te definiëren zullen mensen (social actors) ertoe neigen deze in te perken tot voor hen behapbare proporties. Waar netwerken tijd en plaats oplossen als relevante factoren zullen mensen proberen ankerpunten te vinden in specifieke “plaatsen” (lokaliteit) en/of zullen ze een beroep doen op hun (collectief) historisch geheugen. Waar de patriarch in de familie zijn rol verliest zullen mensen sterker een beroep willen doen op de transcendente waarde van de familie, of de groep als “God’s wil”.

Al deze reacties vormen nieuwe bronnen voor de ontwikkeling van betekenis en identiteit doordat ze leiden tot het creëren van nieuwe culturele codes. Waar de processen waartegen de reactie zich richt zijn ingebed in informatiestromen, moet deze reactie zich richten op omgekeerde informatiestromen. “God, nation, family and community, will provide unbreakable eternal codes around which a counter-offensive will be mounted against the culture of real virtuality. Eternal truth cannot be virtualized. It is embodied in us. Thus against the informationalization of culture, bodies are informationalized. That is, individuals bear their gods in their heart. They do not reason, they believe.”

Deze vorm van identiteitsontwikkeling kan gemakkelijk worden gekenschetst als verzets-identiteit.

De legitimerende identiteit van vandaag de dag heeft het niet makkelijk. Deze is immers direct verbonden met de snelle disintegratie van de civil society, die wij nu meemaken. De groepsvorming die vanuit de verzetsidentiteit ontstaat kan leiden tot verkleining van het pluralisme dat juist de civil society kenmerkt. Maar ook – en dat hoopt Castells – kan het de grondstof worden voor nieuwe project-identiteiten, die op hun beurt de belangrijkste bron van echte sociale veranderingen kunnen gaan vormen. Dit is overigens allerminst zoiets als een historische wetmatigheid. Het is best mogelijk dat cultureel verzet ingesloten blijft binnen de grenzen van eigen groepen. Als dat gebeurt en waar dat gebeurt zal het communalisme zijn inherente tendens tot fundamentalisme versterken, “inducing a process that might transform communal heavens into heavenly hells”.

Chapter 2: The other face of the earth: social movements against the new global order

Globalisering en informatialisering, mogelijk gemaakt door netwerken van rijkdom, technologie en macht veranderen de wereld. Enerzijds versterken zij de productieve capaciteit, de culturele diversiteit en het communicatie-potentieel in de samenleving. Anderzijds verstoren ze de samenhang in de samenleving. In dit hoofdstuk analyseert Castells drie sociale bewegingen met sterk uiteenlopende ideologieën, maar met eveneens sterke overeenkomsten op twee punten:

- afwijzing van de ontwikkeling van de nieuwe wereld-orde, zoals deze door de verzetsbewegingen wordt gezien
- een zeer uitbundig gebruik van het internet en van andere media.

In dit kader staat Castells uitvoerig stil bij een drietal bewegingen:

- de Zapatistas in Mexico
- de Amerikaanse (rechtse) militia’s
- de Japanse Aum Shinrikyo-beweging

Deze drie sociale bewegingen blijken – volgens Castells – gemeen te hebben dat ze alle drie het proces van globalisering bestrijden op basis van zelf geconstrueerde identiteiten, waarbij zij claimen om de “echte” belangen van hun land, of misschien wel van de mensheid te vertegenwoordigen. Naar de opvatting van Castells gaat het hier – tezamen met b.v. de Franse “opstanden” van boeren tegen de EU - om reacties op de neo-liberale ideologie van een nieuwe globale economische orde, die los staat van de samenleving door het gebruik van computer-architecturen (Hij lijkt hierbij aan Fukuyama te denken). Het grote exclusionaire denken, waarbij informatie, productie en markten worden geconcentreerd in waardevolle segmenten van de samenleving en waarbij de rest wordt overgelaten aan zich zelf (afhankelijk van het “humeur” van afzonderlijke samenlevingen) in meer of minder humane omstandigheden, creëert – in de woorden van Allain Touraine – “le grand refus”. De transformatie van deze weigering in de (re-)constructie van nieuwe vormen van sociale controle over nieuwe vormen van – geglobaliseerd en geïnformationiseerd – kapitalisme, vergt het adequaat verwerken van de eisen van de nieuwe sociale bewegingen in het politieke proces en door de instituties van de staat. Het succes, of het falen van de staat in het omgaan met de innerlijk conflicterende logica van het internationaal kapitalisme enerzijds en de op identiteiten gebaseerde sociale bewegingen, zowel als de defensieve bewegingen van arbeiders en consumenten anderzijds zal in hoge mate bepalend zijn voor de toekomst van de samenleving in de eenentwintigste eeuw.

Chapter 3: The greening of the self: the environmental movement

In dit hoofdstuk gaat Castells in op één van de meest succesvolle sociale bewegingen van het laatste kwart van de twintigste eeuw: de milieu-bewegingen. In de VS beschouwt 80% van de bevolking zich als sympathisant van deze beweging; in Europa is dat twee-derde.

Natuurlijk omvat dit een “creative cacaphony” van de meest uiteenlopende groeperingen, die dan ook keurig worden gerubriceerd. Zeer uiteenlopende groeperingen hebben een “groen” label gekozen voor het vormgeven aan de belangen zoals zij deze voor zich zelf zien. Deels is dat opportunisme: het klinkt goed; wie kan er tegen zijn. Echter, volgens Castells is er meer. De ecologische benadering van het leven benadrukt het holistische karakter van alle vormen van materie en van alle vormen van informatieverwerking. Zoveel te meer we weten, zoveel te meer we zien van de gigantische technologische mogelijkheden die we hebben, zo veel te meer ook realiseren wij ons het gigantische gat tussen onze productieve capaciteiten enerzijds en onze primitieve en uiteindelijk vaak destructieve sociale organisatie. Dit is volgens Castells de rode draad waarmee de uiteenlopende sociale bewegingen, revoltes, protesten en dergelijke, met elkaar verbonden zijn. Het is precies deze relatie tussen “grass-root” bewegingen enerzijds en het brede “milieu”-denken anderzijds dat gezien kan worden als een van de alternatieve projecten die kunnen gaan lijken op de “oude” sociale bewegingen van de moderne tijd en die deze bewegingen in de post-moderne samenleving kunnen overtreffen. Zij kunnen het verschil maken tussen onderdrukking en verzet, tussen realpolitiek en utopie en uiteindelijk tussen cynisme en hoop.

Chapter 4: The end of patriarchy: social movements, family and sexuality in the information age

Volgens Castells is het patriarchalisme de grondstructuur van alle tegenwoordige samenlevingen. Echter: aan het eind van het tweede millennium verkruijmt dit patriarchalisme. Het wordt uitgedaagd door twee samenhangende processen, nl. dat van de ontwikkeling van het werk dat vrouwen doen en de ontwikkeling van het bewustzijn van vrouwen.

De vraag is natuurlijk: waarom gebeurt dit en waarom gebeurt het nu?

Volgens Castells zijn hiervoor vier samenhangende redenen:

- vrouwen hebben toegang gekregen tot het onderwijs en hebben daar in toenemende mate gebruik van weten te maken: zij zijn een belangrijke rol gaan spelen in de economie: Castells laat een reeks van statistieken zien, waaruit blijkt dat de rol van de vrouw in het economisch verkeer steeds belangrijker wordt en derhalve niet meer weg te denken. Dit heeft grote consequenties voor de wijze waarop het traditionele gezin functioneert.
- vrouwen hebben gebruik kunnen maken van de ontwikkelingen in de biochemische technologie, die het hen mogelijk maakt zelf te bepalen of, wanneer en hoeveel kinderen zij willen en daarmee controle hebben over de reproductie van de mens als zodanig
- tegen deze achtergrond is het patriarchalisme ook ernstig bedreigd door de ontwikkeling van het feminisme in de jaren '60 en '70: de rechten van vrouwen worden geclaimd op grond van het besef dat vrouwen subjecten zijn die los van mannen functioneren
- tenslotte is het patriarchalisme sterk uitgedaagd door de snelle diffusie van ideeën in een geglobaliseerde cultuur en in een wereld waar steeds sterkere interrelaties gaan ontstaan doordat mensen gaan reizen en onderling gaan “mengen”

De crisis van het patriarchalisme, zoals deze is ontstaan als resultante van de hierboven genoemde ontwikkelingen, krijgt zijn vorm onder meer in het toenemend aantal samenlevingsverbanden dat mensen hebben ontwikkeld voor zich zelf en voor het krijgen en opvoeden van kinderen. Als het inderdaad fundamentele maatschappelijke veranderingen zijn die aan de basis hiervan liggen dan mag verwacht worden dat in betrekkelijk korte tijd samenlevingen overal ter wereld een einde zullen zien komen aan hun patriarchale instituties.

De vraag is natuurlijk: wat is het effect van dit verval van het patriarchalisme. Gebruik makend van het psychoanalytische werk van Nancy Chodorow stelt hij dat vrouwen onder het patriarchale stelsel een relatie ontwikkelen met vier verschillende objecten:

- met kinderen als het object van hun moederschap

- met vrouwen-netwerken als hun primaire bron van emotionele ondersteuning
- mannen als erotische objecten
- mannen als bron van inkomsten

Nu het laatste voor vrouwen van minder belang wordt hangt de relatie tussen mannen en vrouwen dus uitsluitend op de erotiek. Dat is een smalle basis. Volgens Castells mag dan ook verwacht worden dat er een vrouw-gecentreerd model uitkomt, waarin moeders dochters reproduceren, die op hun beurt weer dochter-georiënteerd moederschap zullen reproduceren; een en ander in stand gehouden door vrouwelijke support-netwerken. Zwakke plek in dit geheel blijft overigens wel de economische basis: in de mate waarin deze echter door sociale voorzieningen, kinderopvang en vooral ook betaald werk kunnen worden opgevangen, kan dit systeem zich continueren.

Voor mannen ligt het allemaal wat ingewikkelder, althans op het persoonlijke vlak. Zij zullen – immers altijd beschikbaar voor werk – een betere economische positie hebben dan vrouwen, maar overigens hebben zij slechts een beperkt aantal opties (waar het herstel van de patriarchale waarden niet bij hoort):

- separatie: in de statistieken is deze trend ook wel waar te nemen, maar erg succesvol is deze niet, omdat als regel mannen erg slecht zijn in sociale netwerken en ze hierdoor dus op lange termijn vereenzamen: de traditionele (patriarchale) mannavriendschappen zijn altijd gebaseerd op de zekerheid van een vrouw die thuis wacht. Als die vrouw er – na scheiding - niet is, eindigt de man al te vaak in dronkenschap, depressies en suicide. Dit in tegenstelling tot vrouwen die na een scheiding op langere termijn juist erg “opknappen”
- homosexualiteit: dit vergroot de kansen op toegang tot emotionele ondersteuningsnetwerken, waar mannen overigens als regel van uitgesloten zijn; juist bij mannen die bi-sexueel zijn en dus “beide kanten” op zouden kunnen, lijkt volgens Castells een nadrukkelijke tendens waar te nemen om te kiezen voor de homo-sexuele relatie.
- Voor de meeste mannen echter zit er niets anders op dan het uitonderhandelen van een nieuw heterosexueel gezins-contract, waarbij hij delen van de zorg en het huishoudelijke werk voor zijn rekening moet nemen.

Naar het zich laat aanzien zijn het de kinderen die echt het “kind van de rekening” van deze ontwikkeling zijn. Ofwel zij verblijven bij hun moeders in economisch weinig florissante omgevingen, of moeders gaan op zoek naar versterking van hun economische positie en – precies zoals vaders altijd al hebben gedaan – beginnen hun kinderen te veronachtzamen.

Castells distancieert zich op dit punt overigens nadrukkelijk van neo-conservatieven die een terugkeer naar het patriarchalisme bepleiten, maar hij wijst er wel op dat dit punt van de veronachtzaming van kinderen nadrukkelijk dient te worden aangepakt. Wellicht door een combinatie van een reconstructie van het gezin onder egalitaire voorwaarden, gekoppeld aan het nemen van verantwoordelijkheid vanuit publieke instituties.

Castells geeft aan niet te weten waar deze ontwikkeling uitkomt. Restauratie van het patriarchalisme is geen optie, omdat de fundamentele veranderingen van economie en technologie dit onmogelijk maakt. Maar omgekeerd “we are not marching through the triumphant avenues of our liberation and when we feel so, we had better watch out to see where these shining paths ultimately lead.”

Chapter 5: A powerless state?

Castells begint zijn betoog over de rol van de staat met een citaat van Nicos Poulantzas, die zei dat het specifieke van de kapitalistische staat is dat deze de sociale tijd en de sociale ruimte absorbeert: ze stelt de matrices van tijd en ruimte vast en ze monopoliseert tijd en ruimte, waardoor deze netwerken van dominantie en macht zijn. “Not any longer”, stelt Castells vast. Dit is nu precies wat in de netwerksamenleving door de vingers van de staat is gaan glijden. Beheersing van tijd en ruimte door de staat wordt steeds meer ondergraven door de globaal georganiseerde stromen van kapitaal, goederen, diensten, technologie, communicatie en informatie. Dus terwijl het kapitalisme voortgaat en – in reactie daarop - overal ter wereld steeds meer nationalistische stromingen opkomen, begint de natie-staat, zoals vanuit de middeleeuwen ontstaan zijn macht te verliezen, maar – overigens – niet zijn invloed.

De reactie van de regerende elites op deze ontwikkeling is tweërlei:

- gepoogd wordt het niveau waarop supra-nationaal wordt samengewerkt, te vergroten en deze samenwerking te verdiepen;
- tegelijk wordt geprobeerd om beslissingsbevoegdheden te decentraliseren

Beide vormen van reacties leiden overigens wel weer tot een verdere vermindering van de macht van de staat. Daarbij komt de rol van de nieuwe technologie. Deze maakt het enerzijds mogelijk om meer staatstoezicht uit te oefenen, maar tegelijk maakt deze technologie het ook mogelijk om dit toezicht juist te ontwijken.

Hiermee wil overigens niet gezegd zijn dat de natie-staat zal verdampen, of oplossen. De staat blijft een belangrijke rol spelen. Al was het maar omdat er nogal overtuigend wetenschappelijk bewijs is dat de rol van de staat belangrijk is waar het gaat om het creëren van voorwaarden voor de economie. Met name multinationals hebben groot belang bij hun "home-state's" waar het gaat om directe en indirecte bescherming en voorts heeft de economie als geheel alle belang bij een goed stelsel van onderwijs en opleiding met het oog op het van een afdoende mate van productiviteitsgroei.

Echter: vanaf de jaren '90 zijn de natie-staten steeds meer getransformeerd van soevereine subjecten naar strategische actoren, die hun (al dan niet veronderstelde) belangen proberen te verdedigen in een globaal systeem van interactie en in een situatie van systematisch gedeelde soevereiniteit.

Dit plaatst hen in een ingewikkelde positie. Enerzijds dienen de moderne natie-staten het spel te spelen volgens de nieuwe regels en zich zelf dus uitvoering in te laten met de bewegingen in de internationale economie en de internationale verhoudingen: vrije wereldhandel, globalisering e.d.

Anderzijds hebben zij tegelijk te maken met inwoners die juist verzet wensen aan te tekenen tegen deze globaliseringstendenzen

Hiermee komt Castells op het vraagstuk van de legitimiteit van de overheid en het functioneren van de democratie onder de nieuwe verhoudingen

Chapter 6: Informational Politics and the crisis of democracy.

Door het vervagen van de grenzen van de natie-staat komt ook de definitie van het begrip "staatsburger" (citizen) ter discussie te staan. Wie hoort erbij en wie niet: wie mag meebeslissen en wie niet; wie mag meedelen en wie niet?

De liberale democratie was gebaseerd op twee postulaten, die op dit moment ter discussie staan:

- het bestaan van zoiets als een politieke sfeer, een plek waar het algemeen belang kon worden gediend en waar sociale consensus kon worden bereikt
- het bestaan van actoren, voorzien van eigen energie, die hun rechten uitoefenen en hun eigen macht vormen, o.a. door samen te werken.

Tegenwoordig echter zijn er geen autonome subjecten meer, maar zijn er vluchtige situaties en thema's die op tijdelijke gronden bijeengebrachte samenwerkingsverbanden ondersteunen, waarbij voor elke afzonderlijke gelegenheid ondersteuning wordt gemobiliseerd: single-issuegroepen e.d.

In plaats van een politieke sfeer, een plek voor collectieve solidariteit, zijn er slechts dominante percepties, die overigens even vluchtig zijn als de belangen die hen manipuleren. Er is sprake van een simultaan proces van homogenisering en atomisering. Een samenleving die eendeloos gefragmenteerd is, zonder geheugen en zonder solidariteit. Een burgerlijke samenleving, uiteindelijk, zonder burgers: "a society without citizens, and ultimately, a non-society".

Deze crisis doet zich niet alleen in de VS voor, maar ook nadrukkelijk in Europa, zij het met een zekere vertraging.

Castells, die het voorgaande vooral ontleent aan Guehenno, voegt aan dit schrikbeeld nog een element toe. De transformatie van de politiek en van democratische processen wordt nog versterkt door de directe invloed van informatietechnologie op het politieke en publieke debat. De informatietechnologie heeft niet alleen zijn invloed op de politiek doordat het ontwikkelingen in de samenleving, zoals in het werk van Castells besproken, sterk beïnvloed. Het voegt daar nog een apart element aan toe, dat hij "informational politics" noemt.

De "informational politics" leidt er op zich niet toe dat politieke tegenstellingen vervagen; het leidt er echter wel toe dat rechts, links en midden hun strategieën en ideeën via het zelfde technologische medium moeten zien te slijten aan de samenleving en de burgers teneinde voldoende stemmen te krijgen om toegang te krijgen tot de staat. En dit creëert nieuwe regels voor het spel, waaraan niemand zich kan onttrekken: politieke communicatie is daarmee volledig ingekapseld in het domein van de media en dit bepaalt uiteindelijk niet alleende wijze waarop verkiezingen worden gewonnen, of verloren, maar ook de wijze waarop politiek wordt georganiseerd, de besluitvorming tot stand komt en uiteindelijk ook de relatie tussen staat en samenleving. En omdat de huidige politieke systemen nog steeds gebaseerd zijn op het industriële tijdperk, zijn ze politiek onbelangrijk geworden en wordt hun autonomie ontkend door dezelfde stromen van informatie, waarop zij gebaseerd zijn.

In zijn bespreking van dit thema gaat Castells natuurlijk uitvoerig in op de wijze waarop democratie veranderend in mediaticatie: vooral via de macht van de televisie. Maar niet alleen "broadcasting", maar juist ook "narrowcasting", het op maat sturen van berichten aan specifieke doelgroepen leidt tot een verdere fragmentering van de politieke afwegingen die aan burgers worden voorgelegd. Bovendien, komt politiek daarmee nog sterker in de handen van de media.

Dit alles leidt tot een extreme simplificering van politieke boodschappen. Ingewikkelde vraagstukken worden door de mangel gehaald, net zo lang tot er een paar aansprekende "issues" worden uitgehaald, te vertalen in "one-liners".

Castells wijdt een aparte paragraaf aan de ontwikkeling van de "schandaal-politiek", die hij ziet als een direct uitloeiend van "informational politics in action". In deze gevallen gaat het bijna altijd om corruptie, of vermeende corruptie. De vraag is waarom dit de laatste twintig jaar zo'n vlucht heeft genomen. Zijn we corrupter geworden, of is het iets anders? Castells verwijst naar het verschil tussen het Spanje van Franco, waar corruptie dagelijkse praktijk was en overigens nooit als probleem werd aangeduid, en het Spanje van de socialistische regering van de jaren '80/'90, die bezweken onder een last van aanklachten wegens corruptie. Inderdaad is in de laatste twintig jaar er een grotere kwetsbaarheid van het politieke systeem ontstaan voor corruptie: de jacht op het centrum van het politieke spectrum en de vervaging van ideologische posities, de personalisering van de politiek, ook de opkomst van de criminele economie op wereldschaal; daarnaast heeft het einde van de koude oorlog ertoe geleid dat b.v. de Christen-Democraten in Italië en de Liberaal Democraten in Japan, waarvan altijd al bekend was dat ze contacten onderhielden met de respectievelijke mafia's, het moesten gaan stellen zonder steun van de VS en daardoor opeens waren overgelaten aan zich zelf.

Niettemin echter meent Castells dat er één "overriding" element is: Volgens hem zijn "scandal politics the weapon of choice for struggle and competition in informational politics". Hij heeft hoervoor de volgende redenering: politiek wordt steeds meer geabsorbeerd in het domein van de media. De media, mede door hun "global reach" onttrekken zich enerzijds volledig aan politieke controle, terwijl zij anderzijds een groot vermogen hebben om problemen in de samenleving aan te snijden. Politici moeten hun boodschap slijten via de media. Echter: dat is duur. Niet alleen – en primair – waar het gaat om het kopen van zendtijd, maar vooral door alles wat er bij komt kijken: opinie-onderzoeken, analyses, image-making etc. Om dat allemaal te kunnen betalen, moeten politieke partijen dus – uiteindelijk – een beroep gaan doen op private fondsen en soms op private fondsen die "onder de tafel" worden verstrekt. Dit leidt tot corrupte praktijken, die vervolgens vanzelf boven water komen en "aan de kaak gesteld". Daarop volgend gaan de media zoeken of er nog andere dingen over politici te vinden zijn (en dat lukt bijna altijd), waarna uiteindelijk politieke tegenstanders de belangrijkste bron van informatie over schandalen over politici zijn. Dit is tenslotte ook een relatief goedkope manier om de pers te bespelen.

Castells meent dat er sprake is van een crisis in de democratie, zoals die in de negentiende eeuw is ontwikkeld. Deze is gebaseerd op de volgende – eerder besproken – processen, die hun basis in de ontwikkeling van de netwerksamenleving vinden:

- de natie-staat verliest zijn legitimiteit, vooral omdat deze niet meer in staat is zijn commitment als "verzorgingsstaat" na te komen als gevolg van de integratie van productie en consumptie in interdependente systemen op globaal niveau en de als gevolg daarvan op gang gekomen herstructurering van het kapitalisme.

- De reconstructie van politieke zingeving en betekenis van een breed opgevat "staatsburgerschap" naar een veel beperktere groeps-zingeving; als gevolg hiervan kan de staat alleen maar zijn macht behouden door minder het algemeen belang te benadrukken en meer op te komen voor specifieke belangen, met

Castells meent dat er sprake is van een crisis in de democratie, zoals die in de negentiende eeuw is ontwikkeld.

Deze is gebaseerd op de volgende – eerder besproken – processen, die hun basis in de ontwikkeling van de netwerksamenleving vinden:

- de natie-staat verliest zijn legitimiteit, vooral omdat deze niet meer in staat is zijn commitment als "verzorgingsstaat" na te komen als gevolg van de integratie van productie en consumptie in interdependente systemen op globaal niveau en de als gevolg daarvan op gang gekomen herstructurering van het kapitalisme.
- De reconstructie van politieke zingeving en betekenis van een breed opgevat "staatsburgerschap" naar een veel beperktere groeps-zingeving; als gevolg hiervan kan de staat alleen maar zijn macht behouden door minder het algemeen belang te benadrukken en meer op te komen voor specifieke belangen, met

voorbijgaan aan de belangen van andere groepen: dit is wat er in fundamentalistische staten van nationalistische, religieuze of etnische snit gebeurt

- Aan deze crisis van de staat kan worden toegevoegd de crisis van de geloofwaardigheid van het politieke systeem, dat is gebaseerd op open concurrentie tussen politieke partijen: “captured in the media arena, reduced to personalized leadership, dependant on technologically sophisticated manipulation, pushed into unlawful financing, driven by and toward scandal politics, the party system has lost its appeal and trustworthiness, and, for all practical purposes, is a bureaucratic remainder of deprived public confidence”

Als gevolg van deze drie ontwikkelingen ontstaat een toenemende mate van afwijzing van het politieke systeem, politieke partijen en politici.

Dit alles leidt niet tot een gehele afwijzing van de bevolking van het politieke systeem, maar veeleer tot het penetreren in het politieke systeem van symbolische politiek, single issue-bewegingen, lokalisme, referendum-politiek en vooral, ad-hoc steun voor het gepersonaliseerde leiderschap. “With political parties fading away, it is the time of saviors”.

Samenvattend: we zien een fragmentering van de staat, onvoorspelbaarheid van het politieke systeem en de verenkelding van de politiek. Politieke vrijheid zal nog steeds bestaan, maar politieke democratie, zoals ontworpen in de achttiende eeuw en verspreid in de twintigste eeuw, wordt steeds meer een lege huls. De nieuwe institutionele, culturele en technologische voorwaarden van de netwerksamenleving hebben het bestaande partijensysteem achterhaald gemaakt. We weten dit en we weten ook hoe belangrijk het is om te verhinderen dat (potentiele) tirannen deze ruimte gaan opvullen. “Citizens are still citizens but they are uncertain of which city and of whose city”.

Conclusion: Social change in the network society

Bij het ontwaken van de “Information age” ontdekt een legitimiteitscrisis de oude instituties van het industriële tijdperk van zijn betekenis en functies. Deze legitimiteitscrisis is hiervoor aangeduid.

Als gevolg hiervan zijn de bronnen van wat Castells in hoofdstuk 1 “legitimerende identiteiten” heeft genoemd opgedroogd. Het is een tragische ironie dat nu de meeste landen in de wereld eindelijk zich een weg hebben gevochten naar een democratisch stelsel, de instituties die hierbij horen zo ver van de mensen zijn komen af te staan dat ze slechts een sarcastische grimas lijken.

De oplossing van deze identiteiten staat feitelijk gelijk aan de oplossing van de samenleving als een betekenisvol sociaal systeem. Dit zou wel eens de “state of affairs” van onze tijd kunnen blijken te zijn.

Op zich zelf is er geen dwingende noodzaak dat het verdwijnen van deze legitimerende identiteiten moet worden gecompenseerd, of opgevuuld met het ontstaan van nieuwe identiteiten. Maar wel is het zo dat Castells ook de opkomst van verzets-identiteiten heeft beschreven, sommige waarvan zich terug hebben getrokken in “communal heavens” en die niet zullen worden weggespoeld door de nieuwe globale stromen van informatie en kapitaal, noch door radicaal individualisme.

Hoewel deze identiteiten bestaan en zullen blijven bestaan, communiceren ze nauwelijks buiten de eigen kring tenzij in een gevecht om de eigen specifieke belangen te verdedigen.

Naast deze verzets-identiteiten die fragmentatie creëren, zijn er de dominante globale elites die de “space of flows” bezitten en die als regel min of meer identiteitsloos (citizen of the world) door het leven gaan. Deze elites dragen dus het hunne bij aan de fragmentatie.

Waar mogen we de lijn verwachten?

Castells is hierover optimistisch, noch pessimistisch. Volgens hem is de kern van de zaak of er nieuwe project-identiteiten zullen ontstaan, op grond waarvan een nieuwe burgerlijke samenleving (civil society) kan worden gevormd. Hij ziet deze project-identiteiten in ieder geval niet ontstaan in het verlengde van de legitimerende identiteiten van de industriële samenleving. Mogelijk wel in het verlengde van de verzetsidentiteiten. Het is zeer wel mogelijk dat religieuze, etnische, nationalistische, of culturele hun verzet weten om te buigen tot projecten die tot nieuwe vormen van samenlevingen leiden. Hetzelfde geldt voor milieugroepen, feministische groepen e.d. Het gevecht om deze projecten te realiseren is niet anders dan een “ouderwets” gevecht om de macht. Daarin echter gelden niet meer in de zelfde mate de ouderwetse machtsmiddelen. De staat kan nog steeds schieten, maar

omdat het profiel van de vijand steeds onhelderder wordt, heeft men de neiging om steeds meer “random” te schieten met een grote waarschijnlijkheid om zich zelf al doende in de voet te schieten.

De nieuwe macht, volgens Castells, zit in de codes van informatie en de beelden van representatie waar omheen samenlevingen hun instituties organiseren, mensen hun leven opbouwen en hun gedrag bepalen. De plaats waar deze macht resideert is in “people’s minds”.

Daarom is macht in de “Information Age” tegelijk identificeerbaar en diffuus. Het is een functie van een eindeloos gevecht om de culturele codes van de samenleving. Wie het gevecht om de “hearts and minds” wint, regeert; maar dit is een gevecht, waarvan het resultaat altijd vluchtig is. Daarom zijn identiteiten zo belangrijk en uiteindelijk machtig in de steeds maar wisselende machtsconfiguraties.

Wie zijn dan de bronnen van waaruit de subjecten van de informatiesamenleving ontstaan?

Wie het niet zijn, zijn de overblijfselen van de industriële samenleving, zoals bij voorbeeld de vakbeweging.

Hoewel nog steeds van groot belang voor de bescherming van de belangen van grote delen van de bevolking zullen vakbonden niet in staat zijn om vanuit zich zelf een nieuwe project-identiteit te genereren.

Ook politieke partijen zullen niet zelf meer in staat zijn sociale veranderingen te realiseren. Hoewel nog steeds belangrijk zullen ze eerder de makelaars van ideeën van anderen zijn dan de krachtige innovators van de samenleving.

De sociale verandering moet dus komen van anderen. Van de verzetsgroepen tegen de globalisering. Hoe?

Castells onderscheidt twee groepen:

- de profeten: zij die een gezicht geven aan het verzet: hoewel verwacht mag worden dat er op het breukvlak van de moderne samenleving, waar de industriële en de informatie- maatschappij met elkaar in gevecht zijn, vele profeten zullen ontstaan, verwacht Castells van hen geen blijvende bijdrage
- dat verwacht hij wel van een tweede en “main agency” die hij beschrijft als een “networking, decentered form of organization and intervention” die karakteristiek is voor nieuwe sociale bewegingen die daarmee een spiegelbeeld vormen van de netwerk-logica van de patronen van dominantie in de netwerksamenleving.

Wat deze netwerken kenmerkt is vooral dat zij culturele codes produceren en distribueren. Hun impact op de samenleving vloeit niet voort uit een georkestreerde strategie, uitgedacht vanuit een “centrum”. Hun succes genereren deze groepen vooral in het kader van bepaalde incidentele turbulenties die ontstaan.

Juist door dit gedecentraliseerde en subtiele karakter van deze netwerken van sociale verandering is het moeilijk om de nieuwe projectidentiteiten te zien opkomen. We zijn nu eenmaal mee gewend om sociale veranderingen te identificeren met proclamaties, manifestaties en spandoeken dan met een subtiele en brede verspreiding van incrementele veranderingen, die worden voortgebracht in diverse netwerken van allerlei soort.

“It is in these back alleys of society, whether in alternative electronic networks, or in grassrooted networks of communal resistance, that I have sensed the embryos of a new society, laboured in the fields of history, by the power of identity”.

Volume III: End of Millennium

In dit deel behandelt Castells een aantal specifieke fenomenen die zich aan het einde van het tweede millennium voordeden:

- De ineenstorting van de Sowjet Unie
- De ontwikkeling van wat Castells noemt de “Vierde Wereld”
- De wereldwijde criminele economie
- De ontwikkeling van en de crisis in Zuid-Oost Aziatische “tigers”
- De ontwikkeling en eenwording van de Europese Unie

Al deze fenomenen probeert Castells te verklaren vanuit de imperatieven van het informationalisme. Zo verklaart hij de val van de Sowjet Unie. Was in de jaren '60 de Sowjet Unie qua technologie nog op een nagenoeg even hoog niveau als het westen. De toe-eigening van het economisch surplus (“de winst”) door de staat en de herverdeling daarvan door die zelfde staat, maakte het onder de condities van het industriële tijdperk goed mogelijk om redelijk effectief en efficiënt tot beslissingen over productie en technologie te komen. Onder de condities van het post-industriële “informationalisme” miste de “nomenklatura” echter de boot. Onder die condities is succes alleen maar mogelijk met veel en intensieve samenwerking van individuen in snel op en afschakelende netwerken: het tegendeel van de wijze waarop de Sowjet Unie is ingericht derhalve.

Ook de andere onderdelen van dit deel van het boek van Castells zijn interessant, maar het zijn steeds variaties op dit zelfde thema:

De ontwikkeling van de netwerk samenleving maakt het bepaalde onderdelen van samenlevingen en economieën mogelijk om tot welvaart te komen, terwijl andere onderdelen dat niet zijn. Daarbij vervallen tijd en plaats steeds meer als ordeningscriterium: in arme landen kunnen zeer welvarende “hot spots” voorkomen, die volledig zijn opgenomen in de netwerksamenleving, terwijl omgekeerd er in de grote steden van de VS en Europa, maar ook her en der op het platteland juist “black holes” van ellende ontstaan, waar mensen zitten zonder veel perspectief. “To be hooked up, or not to be hooked up” lijkt het criterium en dat is meer dan alleen maar de vraag of je op Internet aangesloten bent: het is vooral de vraag of een land, een regio, een stad, een wijk, of zelfs of een individuele persoon, beschikt over het totale stelsel van competenties om op het juiste moment in de zich steeds opnieuw organiserende netwerken opgenomen te zijn: Zo werk je bij Fokker, zo werk je bij Stork; maar dan: zo werk je vanuit Stork in een project voor Airbus, dan weer voor Boeing, of de JSF, of Stork zit er toevallig net niet bij en het blijkt dat jouw “job” wordt uitgevoerd door iemand in Brazilië, of in Thailand.

Dit is de grote existentiële onzekerheid die bijna iedereen treft onder het regime van het Informationalisme, dat het gevolg is van de “Network Society”: *“The promise of the information age is the unleashing of unprecedented productive capacity by the power of the mind. I think, therefore I produce. (...) The dream of the Enlightenment, that reason and science would solve the problems of humankind, is within reach. Yet, there is an extraordinary gap between our technological overdevelopment and our social underdevelopment”*.